

OPPONENSI BÍRÁLAT

BORHI LÁSZLÓ:

HADÜZENETTŐL RENDSZERVÁLTÁSIG: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS MAGYARORSZÁG, 1941-1991

Borhi László akadémiai doktori értekezése több évtizedes kutatás eredményét foglalja össze. A szerző számos rész tanulmányt jelentetett meg az Egyesült Államok és Magyarország, tágabb értelemben Közép-Európa kapcsolatairól a hidegháború alatt önálló kötetek, dokumentumgyűjtemények, valamint tudományos folyóiratokban megjelent tanulmányok formájában. A nyomtatott formában megjelent kutatási eredményeket Borhi László számtalan külföldi és hazai konferencián, kerekasztal-beszélgetésen és előadásban is ismertette. Mindenképpen meg kell említeni oktatási tevékenységét is: egyrészt magyar egyetemeken, de – talán – nagyobb részt külföldi, elsősorban amerikai felsőoktatási intézményekben ismertette meg hallgatóit a hidegháború kutatásának legújabb eredményeivel. Rendkívül intenzív munkakapcsolatot alakított ki a témával foglalkozó intézményekkel és kutatókkal szerte a világban; minden túlzás nélkül lehet állítani, hogy a hidegháborús kutatás egyik legismertebb magyar képviselője – méltán – Borhi László.

A Hadüzenettől rendszerváltásig az amerikai-magyar kapcsolatok fél évszázados történetének *par excellence* szintézise. A szerző a kétoldalú kapcsolatok (látszólag) jelentéktelenebb epizódjainak a bemutatásakor sem feledkezik meg arról a nemzetközi háttérrel, ami végső soron meghatározta a két ország viszonyát. Az értekezésben ugyanakkor a bel- és külpolitikai fejlemények mindig a valóságnak megfelelően kölcsönös együttműködésben jelennek meg, lett legyen szó az Egyesült Államokról vagy Magyarországról, illetve, a második világháborús és hidegháborús realitások miatt, a Szovjetunióról.

Megítélésem szerint Borhi Lászlónak maradéktalanul sikerült elérni a maga elé kitűzött célokat. A nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika közötti különbségek és összefüggések feltárása jelentős elméleti munkásságot takar; ezen belül is kiemelendő Ránki György 'mozgástér-kényszerpálya' paradigmájának újraértelmezése. Másodszor, a magyar-amerikai kapcsolatok története túlmutat a kétoldalú viszonyon és elemzése révén a szerző a kor magyar külpolitikájának általános irányultságát is feltárja. Végül, ami a disszertáció idegen nyelven

történő megjelentetését a leginkább indokolja, a *Hadüzenettől rendszerváltásig* az első olyan munka, ami az Egyesült Államok és egy közép-európai állam kétoldalú kapcsolatrendszerét, illetve az azt befolyásoló és részben meghatározó nemzetközi tényezőket az érintett államok elsődleges forrásanyaga feldolgozásával tárgyalja.

Természetesen, az egyéni szempontok és megközelítések miatt a szerző és bármelyik olvasója nem minden kérdést közelít meg ugyanolyan módon; hangsúlybeli eltérések szükségszerűek és nem „bírálatként” kell felfogni azokat. Ezzel a *caveat*-tel tennék néhány megjegyzést Borhi László értekezésével kapcsolatban. (A megjegyzéseket az előfordulásuk és nem fontosságuk sorrendje szerint teszem meg.)

1. Problematikusnak érzem a magyar külpolitika mibenlétének meghatározását. Először azt lehet olvasni, hogy „a nemzeti érdek kisebb kérdései a nemzeti külpolitikán múltak” (3), majd később azt, „Külpolitikai tevékenységről ... nehéz beszélni.” (11) Továbbá, a nemzeti külpolitikai mozgástérhez a szerző a gazdasági élethez szükséges külső források beszerzését vagy akár „a határon túli nemzeti kisebbség érdekeinek” érvényesítését említi. (3) Véleményem szerint ezekben a „kisebb” kérdésekben sem volt „független” Magyarország a hidegháború korában; főleg az utóbbi esetben kellett a szőnyeg alá söpörni minden kényes ügyet.

2. A hidegháború kezdetéről szóló vitát esetleg lehetett volna bővebben ismertetni (8-9). Egyrészt bővebben ki lehetett volna fejteni, hogy az Egyesült Államok külpolitikája mennyiben volt „felelős” a bolsevizmus bevezetéséért Kelet-Európában, másrészt ki lehetett volna térni arra a rendszerelméleti vitára, mely szerint az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti rivalizálás az első világháború utáni elképzelt világrendek közötti különbségre vezethető vissza. Míg Woodrow Wilson a liberális internacionalizmus, addig V. I. Lenin a proletár internacionalizmus eszméjével és gyakorlatával kívánta felváltani az erőegyensúlyi politikán alapuló nemzetközi rendet.

3. Nem érzem elég megalapozottnak a szerző azon feltevését, amely szerint esetleg a „Veréb”-akció váltotta ki Magyarországot németek által megszállását (39). Az amerikai akció mindössze három nappal 1944. március 19-e előtt történt és – annak ellenére, hogy nem ismerem a vonatkozó német levéltári anyagot – meg merem kockáztatni azt a véleményt, hogy ilyen rövid idő alatt nem lehetett dönteni egy egész ország megszállásáról. Továbbá, a

németek mindvégig tudtak a magyar kiugrási kísérletekről folyó titkosnak szánt megbeszélésekről, s így azzal is tisztában voltak, hogy komoly ígéretet nem kaptak angolszász oldalról; a „Veréb”-akció önmaga is ezt támasztotta alá.

4. Ellentmondást vélek felfedezni abban a részben, ahol a szerző Schoenfeld nagykövet egy 1946-os kijelentését idézi, mely szerint az „amerikai kormány nem avatkozik bele más országok belügyeibe”. (83) Ezt követően viszont Borhi László megjegyzi, hogy a Washington azért nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Budapesttel, „mert egy ilyen drasztikus lépés minden lehetőségtől megfosztotta volna az amerikai diplomáciát, hogy befolyásolja a magyar eseményeket”. (uo.)

5. George F. Kennan és Paul Nitze kapcsán (93) el lehetett volna talán elmélkedni a nemzetközi kapcsolatok védekező realista és az offenzív realista felfogásáról, s nem kizárólag a Szovjetunióval kapcsolatban. Meggondolandónak tartom a korabeli amerikai külpolitikai filozófiai vita rövid áttekintését, különös tekintettel arra, hogy az. F. D. Roosevelt-adminisztráció prominenseinek (pl. Cordell Hull) wilsoni idealizmusát hogyan váltották fel a realisták különböző árnyalatait képviselő teoretikusok, Reinhold Niebuhrtól kezdve Kennan-ig és Nitze-ig. Sőt, egyes főszereplők felfogása is milyen gyorsan váltott át az előbbiről az utóbbira; példa erre Henry L. Stimson. Továbbá, a ’Jalta-szindróma’ és a ’Riga-szindróma’ körüli ’hitviták’ is befolyással bírtak a napi politikát gyakorló döntéshozókra.

6. A magyar-amerikai kapcsolatok egyik legneuralgikusabb pontja az 1956-os magyar forradalom, illetve annak a kérdése, hogy az Egyesült Államok hivatalosan vagy nem hivatalosan milyen szerepet játszott abban. Borhi László bizonytalannak tűnik a kérdés megválaszolásában, legalábbis némi ellentmondást vélek felfedezni interpretációjában. Először azt olvashatjuk, hogy „Az amerikaiak destabilizálásra irányuló politikája olyan tettekre ösztönözte a térség lakóit, amelyek megtorlást vontak maguk után.” (93). Majd később: „a kommunistaellenesség és az elégedetlenség spontán megnyilvánulásait nem akarták megakadályozni”. (138) Az első állításból akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy az amerikaiak tevőlegesen hozzájárultak a magyar forradalom kitöréséhez, de biztos vagyok abban, hogy nem ez a szerző véleménye. Közismert, hogy mennyire váratlanul érte az amerikaiakat a forradalom kirobbanása, s – ahogy Borhi László más helyen részletezi – október 23-át követően egymást érték a hivatalos nyilatkozatok arra vonatkozóan, hogy az Egyesült Államok nem akarja destabilizálni a közép-kelet-európai biztonsági helyzetet; a

legtöbbet idézett ilyen értelmű kijelentés John Foster Dulles külügyminiszter nevéhez fűződik. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik egy az OCB-nek készített 1954-es javaslat, amiből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „1954-ben még egyáltalán nem zárták ki az amerikai beavatkozás lehetőségét Kelet-Európában.” (119) A kérdéses iratot egy hivatalnok készítette az OCB vezetőségének, de a testület még ellenállási csoportok megszervezését is kizárta (120), sőt ahogy Borhi László írja ugyanitt, semmilyen ilyen irányú törekvést tükröző irat a CIA irattárából sem került elő. Mindezt „hivatalos” szinten a State Department is megerősítette: „gondosan ügyelt, nehogy azt a hamis képzetet keltse, hogy a felszabadítás valóságos lehetőség.” (121) Mindennek a fényében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy igenis kizárták az amerikai beavatkozás lehetőségét már 1954-ben is; egy alacsonyabb szintű hivatalnok javaslatát nem lehet kormányzati szintű szándékká emelni.

7. Borhi László megjegyzés nélkül idézi John Lewis Gaddis-t, aki arról írt, hogy „Eisenhower még az amerikainál is gyengébb orosz nukleáris erőttől is megriadt.” (137) A megjegyzésem tehát inkább az amerikai történész mondatára vonatkozik: a nukleáris fegyverek esetében a számbeli fölény bizonyos szint fölött semmit sem ér, ugyanis a válaszcsapás még mindig olyan súlyos lehet, amit a támadó fél nem kíván/tud elviselni. A veszteségküszöb pedig a jelek szerint még alacsonyabban húzódik az Egyesült Államokban, mint egy ún. tömeges ellenszél; erre a legkézenfekvőbb példa a vietnami háború, ahol a vietnamiak egy 10:1 arányú veszteséget is hajlandók voltak elviselni – ahogy azt egy vietnami katonai vezető még a háború elején kijelentette.

8. A SZER 1956 után megváltozott műsorpolitikájához (150) adalékként még annyit fűznék hozzá, hogy nem csak az adások hangneme változott meg és nem csak erősebb központi irányítás alá vonták a szerkesztőségeket, hanem új stratégiát vezettek be, az ún. kölcsönös megtermékenyítést (*cross fertilization*). Azaz, nagyobb terjedelemben számoltak be a közép- és kelet-európai országokba irányuló adásokban arról, hogy a szomszédos országokban mi történik, s ezzel próbálták enyhíteni a szovjet vezetés „kerékagy-küllők” politikáját.

9. A hatvanas években a kommunista tömb országaival folytatott kereskedelem liberalizációját nem csupán a „kormányzati bürokrácia egyes képviselői” vagy a törvényhozás futtatta zátonyra, hanem esetenként a szakszervezetek, különösen az AFL-CIO, sokkal „keményebb vonalat” foglaltak el a „kommunista árukkal” szemben, mint a hivatalos szervek.

Nem lehet tudni, hogy milyen mértékű volt a politikai nyomás az esetükben; Borhi László utal arra (154), hogy az üzleti világot megpróbálta befolyásolni a politikai vezetés.

10. Mire utal a szerző azzal, hogy „Csak a törvényhozás gátolta meg [Kissingert] abban, hogy az amerikai külpolitikának ezt a szegmensét [amerikai külügyi apparátus?] is egyedül az elnök és Kissinger határozza meg.”? (214-5)

11. A számokat többféleképpen lehet értelmezni. Borhi László a SZER lengyel adására költött 5.1 millió dollárját a magyarra költött 4.2 millióval szembeállítva arra a következtetésre jut, hogy ez is bizonyítja a fontossági sorrendet. Ha tekintetbe vesszük, hogy Lengyelországban kb. négyszer annyian éltek, mint Magyarországon, akkor az én olvasatomban inkább Magyarország fontosságát bizonyítja az adat. (232) Hasonló fenntartásom van akkor, amikor a szerző a látogatásokat elemzi és az „egyoldalúságról” beszél annak kapcsán, hogy 1984-ben „közel százezer amerikai érkezett Magyarországra, alig több mint hétezer magyar állampolgár utazott a tengerentúlra”. (312) Ha a népesség arányát és az anyagi lehetőségeket figyelembe vesszük, akkor akár arra a megállapításra is juthatunk, hogy arányaiban tekintve nagyjából egyensúlyban volt a kétoldalú turizmus a jelzett évben.

12. Ha az 1950-es években a magyar forradalom volt a kétoldalú kapcsolatok legkritikusabb eseménye, akkor az 1960-as években közel hasonló súllyal a vietnami háborút lehet említeni. Ennek fényében lehet hiányolni Péter János külügyminiszter „közvetítési” kísérletének elemzését, noha erről több forrás is szól (pl. Radványi János akkori ügyvivő visszaemlékezései). A magyar ellenőrző bizottság munkájáról Borhi László ír ugyan (263, 264 és 269), de véleményem szerint nagyobb súlyú volt a magyar szerepvállalás, mint ahogy az a szövegből kiderül. A magyar ellenőrző bizottság munkájáról az ismereteim szerint egy tanulmány jelent meg: Szőke Zoltán: „Magyar békefenntartók Vietnamban”, *Külpolitika*, 1999. V. évf. 3-4. sz. 149-175.

13. A következő évtized – következményeit tekintve – hosszú távú eseménye Magyarország csatlakozása volt a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz. A szerző minden kommentár nélkül leszögezi, hogy „[Magyarország] belépése a Nemzetközi Valutaalapba már Moszkva előzetes hozzájárulása nélkül történt.” (306) Borhi László nem idéz semmilyen bizonyítékot; ez a nézet/mítosz elsősorban jól meghatározható politikai célokkal az 1990-es években kezdett el terjedni. Közvetett bizonyítékok, a rendszer működése és a logika

ellentmond ennek a felfogásnak. 1) A szerző maga szögezi le több helyen, hogy semmilyen jelentős külpolitikai döntés nem született Moszkva tudta nélkül. 2) A jelzett nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás gondolata már korábban is felmerült és akkor Moszkva leállította a kezdeményezést; azaz, a szovjet fővárosban tudtak ezekről a kezdeményezésekről. 3) Valószínűtlen, hogy a mindenütt (Budapesten és Washingtonban is) jelen lévő szovjet hírszerzés ne rendelkezett volna információkkal egy ilyen jelentős lépés megtételéről. 4) Kádár János politikai profiljába nem illik bele, hogy a szovjetek háta mögött döntött volna ekkora jelentőségű ügyben. 5) A Szovjetunió az 1980-as évek elejére túlterjeszkedett; a szövetséges államok támogatására egyre kevesebb forrása volt, így a szükség diktálta, hogy a 'hihető ideológiai cáfolat' mellett hivatalosan úgy tegyen a moszkvai vezetés, hogy nem tudott Budapest szándékairól. Borhi László maga jegyzi meg, hogy „Nem lehetett kétséges Moszkva számára az sem, hogy a magyar rendszert nyugati kölcsönökből finanszírozzák.” (317-8)

14. Hiányolom a romániai magyar kisebbség helyzetének megítélését az amerikai külpolitikában. A témát mindenképpen említésre méltónak találnám a magyar-amerikai kapcsolatok viszonylatában is, különösen akkor, amikor az 1980-as évek közepén ismételten előkerült az MFN ügye Románia és Magyarország esetében is. Borhi László a jelzett időszakban George Schulz bukaresti útjáról említést tesz (325), de érdemes lett volna Tom Lantos képviselő sokat vitatott romániai látogatásáról is említést tenni. Az akkori romániai amerikai nagykövet rendkívül kritikusan emlékezett meg a képviselő és Ceausescu kapcsolatáról.

15. Az Egyesült Államok korabeli vezetésének céljait illetően kétségek között hagy a szerző. Először azt olvashatjuk, hogy „Felcserélődtek a hangsúlyok: a korábbi nagy kérdések alárendelődtek az addig csak másodlagos fontosságú problémának: a kelet-európai függetlenség helyreállításának.” (351) Röviddel később ellenben azt állítja a szerző, hogy „A magyar és amerikai források arra utalnak, hogy az amerikai vezetés ... számára továbbra is az amerikai-szovjet viszony volt az elsődleges szempont.” (352) Továbbá, „Mark Palmer ... szerint mindenekelőtt Gorbacsovot akarták hatalmon tartani, és ezt sokkal fontosabbnak tartották, mint Kelet-Európa felszabadítását.” (352) A valóság valószínűleg közelebb áll az utóbbi véleményhez; legalábbis – éppen Borhi László kutatásai nyomán is – egyértelművé vált, hogy a nyugati nagyhatalmak, kiváltképpen a britek és a franciák, azt vizionálták, hogy a szovjet visszahúzódásból adódó hatalmi űrt Németország fogja betölteni Közép-Európában, s

egy ilyen fejleményt több szempontból sem üdvözöltek. Ugyanehhez a kérdéshez hozzátenném még, hogy közhelyszerűen többször lehet hallani, hogy a közép- és kelet-európaiak 1989-1990-ben *policy taker*-országokból *policy maker* államokká váltak. Érdemes lenne a politikai átmenet nemzetközi hátterét ebből a szempontból is megvizsgálni; azt tudjuk, hogy az amerikaiak (és a többi nyugati nagyhatalom) megpróbálta mérsékelni a radikális átmenetet szorgalmazókat (ahogy erre utalás is történik a 363. oldalon.). Sőt, Helmut Kohl személyesen kérte Antall Józsefet, hogy Horn Gyulát nevezze ki külügyminiszternek a demokratikusan választott kormányban. Szó esett korábban Mark Palmer akkori budapesti amerikai nagykövetről: az ő szerepének alaposabb elemzése is megérne akár egy rész tanulmányt is, különös tekintettel a demokratikus átmenet utáni magyarországi politikai mozgásokra.

A fenti megjegyzéseim, amelyek döntő többsége inkább a kiegészítés szándékával íródott, semmit sem von le a dolgozat értékeiből. Borhi László akadémiai doktori értekezése a bilaterális magyar-amerikai kapcsolatokat gyakorlatilag teljes mélységükben tárja fel. Tartalmilag, módszertanilag, szerkezetileg és nyelvileg kiérlelt munkát tett le a szerző a magyar történettudomány asztalára. Jelentős mértékben hozzájárult a hidegháborús folyamatok jobb megértéséhez, új kérdésekre újszerű – mindig alaposan dokumentált – válaszokat adott.

Borhi László akadémiai doktori disszertációnak elfogadását fenntartások nélkül támogatom és a dolgozatot vitára alkalmas tartom.

Budapest, 2011. augusztus 2.

Dr. Magyarics Tamás
A történettudományok kandidátusa
Habilitált egyetemi docens